

БІОІСТОРИОГРАФІЯ

О. М. ЛАЗАРЕВСЬКИЙ В УКРАЇНСЬКОМУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Життєвий шлях і творчий внесок у розвиток історичної україністики визначного українського історика й археографа другої половини XIX — початку XX ст. Олександра Матвійовича Лазаревського викликали зацікавлення вже кількох поколінь вітчизняних дослідників, починаючи від В. Б. Антоновича, Д. І. Багалія, М. С. Грушевського, І. В. Луцицького, В. О. М'якотіна до Л. А. Коваленка, М. І. Марченка, Л. К. Полухіна, В. Г. Сарбея, Г. К. Швидько, В. І. Воронова та ін.¹

Безперечними історіографічними досягненнями є постановка і розв'язання таких сюжетів, як основні етапи життя й діяльності, історичні погляди вченого, аналіз його творчого доробку в царині історії Лівобережної України другої половини XVII–XVIII ст., української археографії та бібліографії, місця і ролі в українському історіографічному процесі другої половини XIX — початку XX ст. Водночас не можна не констатувати, що постать знаного українського дослідника потребує подальшого ретельного вивчення, оскільки впродовж тривалого радянського історіографічного періоду піддавалася аналізу крізь призму тодішніх ідеологічних догм і стереотипів, що не могло не вплинути на точність оцінок та узагальнень. До того ж ряд важливих аспектів у силу різних причин спеціально не вивчався.

Серед них варто виділити сюжет про постать О. М. Лазаревського в контексті українського інтелектуального середовища. Під ним слід розуміти оточення людей з насиченою розумовою діяльністю, яке контактувало і впливало на світогляд та діяльність Олександра Матвійовича. Ця тема розглядалася опосередковано і фрагментарно, лише в контексті інших сюжетів. Спеціальне ж вивчення українського інтелектуального середовища О. М. Лазаревського дає можливість простежити

українську інтелектуальну компоненту в процесі формування і становлення світогляду вченого, розкрити причини його творчого вибору, що зумовив напрям життєвого і наукового шляху.

Суттєво важливо, що О. М. Лазаревський потрапив під вплив українського інтелектуального середовища вже на першому, родинному етапі формування особистості. На зв'язок родинних традицій зі сферою, «що потім стала предметом його (О. М. Лазаревського — *авт.*) спеціальних інтересів і наукових студій, — старою Гетьманщиною» вказував М.С. Грушевський². Є певні підстави вважати, що інтерес до українського минулого почав зароджуватися в Олександра ще в дитячі роки під впливом батька — Матвія Ілліча. Свого часу В. Г. Сарбей відмічав, що загальні характеристики українських гетьманів Б. Хмельницького, І. Мазепи, К. Розумовського у працях О. М. Лазаревського в цілому співпадали з оцінками, що містилися в незакінчених мемуарах «Памяти мои» М. І. Лазаревського³. І цей факт є вельми симптоматичним.

Свій вплив справили на Олександра Лазаревського і його старші брати. З Федором, студентом університету, Олександр жив два роки у Харкові, а з Василем — у Санкт-Петербурзі. Будучи 13-річним підлітком, Олександр у 1847 р. прийняв пропозицію старшого брата Федора переїхати до Оренбурга. У далекому від України місті тоді вже працювали його брати — Василь, Михайло і Федір. Перебування в російській глибинці закарбувалося Олександру Лазаревському тим, що в дружньому колі братів велися розмови про рідну Україну, про тяжку долю Т. Г. Шевченка, який у той час відбував заслання в Орській фортеці⁴. Саме в оренбурзький період О. М. Лазаревський зацікавився читанням, у процесі якого, під впливом, певно, узагальнюючої праці Д. М. Бантиша-Каменського в нього виявився більш стійкий і вже більш осмислений інтерес до України, її історії⁵.

Аналізуючи віхи життя О. М. Лазаревського, слід зазначити, що формування його особистості тривалий час проходило поза межами України, а прямий вплив українського інтелектуального середовища не міг бути стійким і системним. Так, чотирирічне

перебування О. М. Лазаревського у столичній гімназії за часів завершального періоду правління Миколи I скоріше за все показало майбутньому історику всі вади консервативно-охоронної системи навчання. Однак ці зовнішньо несприятливі обставини не стали на заваді інтересу Олександра до української минувшини. Характерно, що в 16 років він системно читав літературу з історії України і вже здобув певні знання. Все це дало йому можливість уже в гімназичний період приступити до перших історичних досліджень, які були опубліковані у «Черниговских губернских ведомостях» 1853 р.⁶

Напевно, в юнацькі роки фізична відірваність Олександра Лазаревського від України компенсувалася позитивними впливами його старших братів. «Один з молодших синів, — писав про молодого О. М. Лазаревського М. С. Грушевський, — він виростав під доглядом своїх старших братів — Василя, Михайла й Федора, типових українофілів, приятелів Шевченка. Молодечі літа прожив він в далеких переїздах, на чужині, і так звичайна у українців ностальгія підігріла і в свідомість перевела фізичне прив'язання до вітчизни»⁷.

Подальший розвиток особистості О. М. Лазаревського відбувався під час навчання на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету. У студентські роки, починаючи з 1854 р., зав'язалося листування між О. М. Лазаревським та відомим істориком та археографом, знавцем козацького періоду української минувшини О. М. Бодянським. У творчому доробку цього публікатора вартісних першоджерел були такі пам'ятки, як козацький «Літопис Самовидця», «Історія Русів» тощо. Можна погодитися з припущенням В. Г. Сарбея, що епістолярне спілкування згодом, з 1855–1856 рр., доповнювалося особистими зустрічами у Москві. Ці активні інтелектуальні контакти, безсумнівно, сприяли посиленню інтересу молодого історика до минулого України, прищеплюванню зацікавленості до занять археографічними розвідками⁸.

Під час перебування в Санкт-Петербурзі у О. М. Лазаревського формувалося й певне коло знайомств з українськими діячами науки, культури, суспільного руху. Відомо, що на початку 1856 р. молодий дослідник українського минулого познайомився

з істориком О. М. Марковичем. Опанас Васильович був колишнім учасником Кирило-Мефодіївського товариства, переконаним українським народолюбцем, який з великою шаною ставився до селян-хліборобів, був колоритним носієм староукраїнських народних звичаїв і справляв сильне враження на оточуючих надзвичайною жвавистю своєї натури⁹. Особистість О. М. Марковича згодом вплинула на суспільні та наукові погляди Олександра Матвійовича. Зближення між цими діячами сприяло тому, що О. М. Лазаревський добре знав життя і творчу спадщину О. М. Марковича, а пізніше написав про нього історичний нарис¹⁰.

У 1858 р. О. М. Лазаревський особисто познайомився з велетнем українського поетичного слова Т. Г. Шевченком, який 27 березня прибув поїздом до столиці імперії із тривалого заслання. Вельми примітно, що Т. Г. Шевченко відразу ж завітав до свого «нелицемерного» друга М. М. Лазаревського — старшого брата Олександра Матвійовича, і спочатку поселився у нього — на Мойці, в будинку графа Уварова¹¹.

Відомо, що Т. Г. Шевченко високо цінував усіх шістьох братів Лазаревських, у тому числі Олександра Матвійовича, який входив до Шевченківського кола спілкування в Санкт-Петербурзі. Не підлягає сумніву, що думки, міркування і спогади великого поета і патріота України мали вплив на О. М. Лазаревського. Про близькість О. М. Лазаревського до Т. Г. Шевченка свідчить той факт, що він щиро допомагав хворому поету, детально описав його останній день життя, був на похованні великого Кобзаря 10 березня (26 лютого за ст. ст.) 1861 р., а згодом одним із перших розпочав написання Шевченкової біографії¹².

У другій половині 1858 р. в Санкт-Петербурзі почала формуватися перша українська громада — напівлегальний осередок патріотичної інтелігенції, що представляв собою нову на той час організаційну форму українського національного руху. Першими українськими громадівцями ставали різночинці — письменники, учені, службовці та студенти. Серед учасників знаходимо відомі і знакові імена колишніх кирило-мефодіївців В. М. Білозерського, М. І. Костомарова, П. О. Куліша, Т. Г. Шевченка. До їхніх одно-

думців більш молодого покоління належали і два старших брата О. М. Лазаревського — Михайло і Федір, а також С. С. Гулак-Артемовський, Г. С. Вашкевич, Д. С. Каменецький, В. П. Каховський, О. Ф. Кістяківський, З. Ф. Недоборовський, М. І. Стороженко, Г. М. Честахівський та ін.¹³

Є підстави вважати, що О. М. Лазаревський теж брав участь у діяльності Петербурзької української громади, або, принаймні, близько примикав до її кола. Промовистим аргументом на користь цього є те, що у квітні 1861 р. для перевезення труни з тілом покійного Т. Г. Шевченка до нової могили в Україні Петербурзька українська громада відрядила саме О. М. Лазаревського та молодого художника Г. М. Честахівського, близьких до Кобзаря на останньому відрізку його життєвого шляху¹⁴. М. С. Грушевський так писав про цей період життя О. М. Лазаревського: «Він обертався тоді в петербурзьких українофільських колах, одягався по-українськи і був близьким чоловіком до Шевченка, як і його старші брати, — перебував при нім при його смерті і проводжав його тіло на Україну»¹⁵.

22 травня (10 травня за ст. ст.) 1861 р. О. М. Лазаревський взяв участь у перепохованні Т. Г. Шевченка на Чернечій горі біля Канева, яка перетворилася на українську патріотичну маніфестацію. У панахиді, жалобній процесії та перепохованні великого українського поета брали участь мешканці Канева, селяни з навколишніх сіл, студенти-народолюбці — учасники Київської української громади. Місія О. М. Лазаревського по перевезенню тіла народного поета в Україну була оповита навіть романтичною народною легендою, згідно з якою він привіз не труну Шевченка, а скриню з ножами для різанини панів¹⁶.

Характерно, що на початку 1860-х рр. О. М. Лазаревський діяльно співробітничав з часописом «Основа» — органом, за словами М. С. Грушевського, «російського українофільства»¹⁷, який був тоді важливим центром тяжіння українських національно-культурних сил. Ідейний лідер Київської Старої громади В. Б. Антонович у своїй розвідці того періоду «Про українофілів та українофільство (Відповідь на напади «Вестника Южной и Ю.-З. России)» згадував про О. М. Лазаревського в контексті полеміки з К. В. Шейковським з приводу «Словаря», в передмові

до якого містилися закиди проти П. О. Куліша та всіх співробітників «Основи». В. Б. Антонович навіть цей приклад, поряд з іншими, які свідчили про брак «всякої солідарності» між українофілами¹⁸. Для нас важливо, що один з ідейних лідерів громадівського руху беззастережно зараховував О. М. Лазаревського до українського національного табору.

Спілкування з Т. Г. Шевченком, діячами Петербурзької української громади, участь в «Основі» не пройшло для О. М. Лазаревського даремно. Всі ці інтелектуальні контакти назавжди закріпили пізнавально-дослідницький вибір випускника Санкт-Петербурзького університету, яким стала історія України. Можна припустити, що національно-культурницька домінанта, характерна для українських громадівців-народолюбців рубежу 1850-х–1860-х рр., прямо чи опосередковано теж посприяла вибору О. М. Лазаревським засобів служіння власному народові — у царині наукового поступу. Напевно, саме цей вибір найбільше відповідав національно-поступовому ліберально-демократичному світогляду, який на той час вже сформувався у О. М. Лазаревського.

Невипадково, столичні перспективи і можливості академічного кар'єрного зростання не приваблювали О. М. Лазаревського, який з осені 1861 р. майже без перерв (за винятком кількомісячної служби у Курську) все життя прожив в Україні, працюючи у Чернігові, Полтаві, Кременчуці, Ніжині та в Києві. Особливістю цього тривалого періоду життєдіяльності О. М. Лазаревського в Україні було поєднання ним державної служби спочатку мировим посередником, згодом у різних губернських судових установах з плідною науковою діяльністю в царині історичної україністики, зокрема в галузі історії України другої половини XVII–XVIII ст.¹⁹.

На початку 1860-х рр. О. М. Лазаревський з ентузіазмом зустрів селянську реформу Олександра II і навіть узяв безпосередню участь у втіленні її у життя, працюючи мировим посередником у Сосницькому, Борзенському, Конотопському та Кролевецькому повітах Чернігівської губернії. Такий життєвий вибір Олександра Матвійовича можна пояснити тим, що кажучи словами М. С. Грушевського, його більше тягнуло «до практич-

ної українофільської роботи»²⁰. Подібне «ходіння у народ» і прагнення служити справі селянської реформи, а відтак сприяти емансипації селян, було характерним для тодішніх українських народолюбців.

У зазначений період Олександр Матвійович разом із С. Д. Носом, О. А. Тищинським, Л. І. Глібовим, М. А. Вербицьким, О. В. Маркевичем, І. О. Андрущенком, О. М. Білозерським, І. П. Дорошенком, Г. Коваленком та іншими народолюбцями належав до учасників Чернігівської української громади. Під керівництвом Л. І. Глібова чернігівські громадівці взяли активну участь у виданні газети «Черниговский листок». Дієвим співробітником газети, поряд із П. О. Кулішем, О. Я. Кониським, М. А. Вербицьким, О. В. Марковичем, М. Т. Симоновим (Номином), О. А. Тищинським, П. С. Єфименком та іншими, став О. М. Лазаревський. Це видання українського ідейного спрямування було припинено за наказом міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва від 10 серпня 1863 р.²¹

Напевно, чиновницьке середовище, в якому жив О. М. Лазаревський під час своєї офіційної служби в державних установах, у сукупності із загальними суперечливими обставинами суспільно-політичного життя пореформеної Росії з його непослідовними й незавершеними реформами і періодичним поверненням урядового курсу до консервативно-охоронних заходів (згадаємо заборону недільних шкіл, Валуєвський циркуляр та Емський указ Олександра II тощо) помножені на поміркований прогресизм світогляду — все це спричинило те, що Олександр Матвійович за своїми поглядами не виходив за межі наукового українофільства. На користь цього висновку працює згадка у «Щоденнику» О. Ф. Кістяківського від 5 березня 1884 р., де зазначено, що О. М. Лазаревський після 1861 р. «давно став чиновником не тільки по службі, а й по душі»²².

Майже двадцять останніх років свого життя О. М. Лазаревський мав чин дійсного статського радника, працюючи членом Київської судової палати, та був землевласником, володіючи на початку 1890-х рр. 402 десятинами землі. Всі ці обставини сприяли певному поправінню світогляду Олександра Матвійовича²³. На наш погляд, після 1860-х рр. він за своїми ідейними

переконаваннями розташувався на правому, найбільш поміркованому фланзі українського національного табору.

Характерно, що в пореформені десятиліття О. М. Лазаревський не припиняв контактів з українськими діячами, з якими познайомився в період підготовки та проведення селянської реформи 1861 р. Проживаючи в інших містах, наприклад у Ніжині, Олександр Матвійович підтримував контакти з киянами, які визнавали його як «знавця малоросійської старовини»²⁴. Але водночас О. М. Лазаревський завжди виказував недовіру щодо українофільства та українофілів. Так, О. Ф. Кістяківський відмічав, що «ту ж недовіру він (О. М. Лазаревський — авт.) виявляв і стосовно Антоновича, з яким він у хороших відносинах і в двадцятилітньому знайомстві»²⁵. «Не верю-с Антоновичу! Не искренен-с!», — частенько промовляв своїм особливим акцентом О. М. Лазаревський²⁶. Причини його недовіри до провідника київських громадівців полягала в тому, що Олександр Матвійович негативно ставився до будь-яких «конспірацій» українських народолюбців, до тієї вимушеної політики, коли на людях говорили одне, а робили чи думали по-іншому.

Зазначене може пояснити, чому прихильник конкретних справ О. М. Лазаревський, не будучи формальним учасником Київської Старої громади, так багато зробив для видання її фактичного друкованого органу — журналу «Киевская старина», що в останні десятиліття XIX — на початку XX ст. стала важливим центром консолідації українського національного культурництва.

Прибувши до Києва у 1880 р., О. М. Лазаревський, кажучи словами М. В. Стороженка, спочатку «держав себе якось ізольовано від усіх, то й не знали гаразд, якого держатиметься він напрямку в українських справах...»²⁷. Проте після смерті видавця і редактора журналу «Киевская старина» Ф. Г. Лебединцева О. М. Лазаревський виявив ініціативу підтримати важливе для українолюбців видання. Саме він умовив громадського і земського діяча, багатого поміщика О. С. Лашкевича узяти на себе видання журналу. Дещо пізніше, коли офіційним редактором часопису став Є. О. Кивлицький, фактичне редагування, яке тривало з 1888 р. до 1892 р., взяв на себе Олександр Матвійович.

Його власний будинок на Мало-Володимирській вулиці став центром проведення вівторкових «вечірок» з чаєм, куди запрошувалися П. Я. Армашевський, М. П. Василенко, Ор. І. Левицький, М. В. Стороженко й А. В. Стороженко та ін. «Вечірки» тривали по кілька годин і наповнювалися бесідами про українське минуле, про редакційні справи. За спогадами М. В. Стороженка, О. М. Лазаревський був «високої постаті, міцний, з довгим обличчям, бородою, лисий, сірими підпухлими знизу очима, густим та низьким голосом, блідий, бо хворів склерозом та й помер від запалення легенів». Але в той час Олександр Матвійович був «енергійний, палкий, з надзвичайною пам'яттю про українську старовину за час Гетьманщини»²⁸.

До київського інтелектуального кола близьких друзів О. М. Лазаревського входив відомий землевласник, колекціонер, меценат, творець знаменитої Качанівки В. В. Тарновський. Він любив, коли до нього сходилися співробітники «Киевской старины». Як згадував М. В. Стороженко, «душею цього осередка під той час був О. М. Лазаревський». На вечерях у В. В. Тарновського були такі діячі, як О. М. Лазаревський, В. Б. Антонович, Ор. І. Левицький, А. В. Стороженко, О. О. Андрієвський, М. П. Василенко, В. П. Горленко, М. Ф. Біляшівський, І. Ор. Новицький, І. М. Каманін, М. В. Шугуров, Ф. Г. Міщенко, К. П. Михальчук, Д. І. Яворницький, М. В. Лисенко, заїжджали брати Тобілевичі. На цих зібраннях, які проходили в неформальній обстановці, обговорювалися платформа журналу, зміст наступних номерів, відбувалися дискусії з різних проблем трактування історичного минулого²⁹.

Поряд із О. М. Лазаревським найбільший вплив у редакційному комітеті «Киевской старины» того періоду мали П. Г. Житецький та Ор. І. Левицький. Постійно відвідували редакційні наради і брали участь у дискусіях В. П. Науменко, М. В. Шугуров, Н. В. Молчановський, М. П. Василенко, Я. М. Шульгін, В. І. Щербина, Є. К. Трегубов, В. П. Горленко, М. В. Лисенко, К. П. Михальчук, А. В. Стороженко, М. В. Стороженко та ін.³⁰ Всі вони утворювали незабутнє інтелектуальне середовище спілкування О. М. Лазаревського, яке, безсумнівно, сприяло активізації його діяльності як історика та археографа.

Таким чином, українське інтелектуальне середовище супроводжувало все життя та діяльність О. М. Лазаревського. Воно почало виявлятися достатньо рано, у родинному колі, продовжувало формуватися та впливати на особистість Олександра Матвійовича в молоді роки студентства та на початках професійної діяльності. Напередодні та в період проведення селянської реформи 1861 р., за часів першого загальнодемократичного піднесення інтелектуальні контакти з діячами Петербурзької, Київської Старої та Чернігівської громад сприяли визначенню його життєвого і професійного вибору, яким стало служіння рідній землі засобом творення панорами української історії часів Гетьманщини. Попри певне поправління ідейних поглядів О. М. Лазаревського в наступні пореформені десятиліття, яке спричинилося комплексом як внутрішніх особистих, так і зовнішніх причин, впливами різних середовищ спілкування (поряд з неофіційним українським активно впливало офіційне російське), Олександр Матвійович залишився патріотом України. Посідаючи ліберально-демократичні, часом помірковані ліберальні позиції, він усе ж таки не вийшов за межі світоглядної орбіти українського національного табору, вносячи помітний вклад у поступ української історичної науки та журнальної періодики. Характер інтелектуального середовища, в якому відбувалася творча діяльність О. М. Лазаревського, не дозволяє визначити його як російського ліберала. Навпаки, його аналіз свідчить про помітну причетність О. М. Лазаревського до української національної справи.

¹ *Воронов В. І.* Вітчизняна історіографічна традиція щодо вивчення наукової діяльності та творчого доробку О. М. Лазаревського // *Грані. Наук.-теор. і громад.-політ. альманах.* — 1999. — № 2 (4), березень — квітень. — С. 19–27.

² *Грушевський М.* Пам'яті Олександра Лазаревського // *Твори: у 50 т.* — Л.: Світ, 2005. — Т. 7: Серія Історичні студії та розвідки (1900–1906). — С. 573.

³ *Сарбей В. Г.* Історичні погляди О. М. Лазаревського. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — С. 23–24.

⁴ *Марченко М. І., Полухін Л. К.* Видатний історик України О. М. Лазаревський — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — С. 5–7.

⁵ *Сарбей В. Г.* Вказ. праця. — С. 24–25.

⁶ Там само. — С. 26; *Марченко М. І., Полухін Л. К.* Вказ. праця. — С. 10–11.

⁷ *Грушевський М.* Пам'яті Олександра Лазаревського // Твори: у 50 т. — Л.: Світ, 2005. — Т. 7: Серія Історичні студії та розвідки (1900–1906). — С. 573.

⁸ *Сарбей В. Г.* Вказ. праця. — С. 28.

⁹ *Маркович Д.* Заметки и воспоминания об Афанасии Васильевиче Марковиче / Д. Маркович // По степах і хуторах: Оповідання. Драма. Спогади. — К.: Дніпро, 1991. — С. 483, 487–489.

¹⁰ *Сарбей В. Г.* Вказ. праця. — С. 29–30.

¹¹ *Бородін В. С., Кирилюк Є. П., Смілянська В. Л. Т. Г. Шевченко.* Біографія. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 396–397.

¹² Там само. — С. 398, 520; *Марченко М. І., Полухін В. К.* Вказ. праця. — С. 14–15.

¹³ *Катренко А. М.* Український національний рух ХІХ століття. Ч. II. 60–90-ті роки ХІХ ст.: Навч. посібник. — К., 1999. — С. 8.

¹⁴ *Бородін В. С.* Вказ. праця. — С. 529–530.

¹⁵ *Грушевський М.* Пам'яті Олександра Лазаревського. — С. 573.

¹⁶ *Бородін В. С., Кирилюк Є. П., Смілянська В. Л.* Вказ. праця. — С. 529–530, 534–536; *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885): у 2 т. — К.: Наук. думка, 1995. — Т. 2: 1880 — 1885. — С. 455.

¹⁷ *Грушевський М.* Вказ. праця. — С. 573.

¹⁸ *Стороженко М.* З мого життя / М. Стороженко. — К.: Либідь, 2005. — С. 179; *Антонович В. Б.* Моя сповідь: Вибр. історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. — К.: Либідь, 1995. — С. 139.

¹⁹ *Марченко М. І., Полухін Л. К.* Вказ. праця. — С. 19–43; *Сарбей В. Г.* Вказ. праця. — С. 34–36.

²⁰ *Грушевський М.* Вказ. праця. — С. 573.

²¹ *Катренко А. М.* Вказ. праця. — С. 57–58.

²² *Кістяківський О. Ф.* Вказ. праця. — Т. 2. — С. 455.

²³ *Сарбей В. Г.* Історичні погляди О. М. Лазаревського // Вісник Академії Наук Української Радянської Соціалістичної Республіки. — К., 1957. — № 3 (244). — Березень. — С. 63.

²⁴ *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885): у 2 т. — К.: Наук. думка, 1994. — Т. 1: 1874–1879. — С. 99, 128, 201, 256.

²⁵ *Кістяківський О. Ф.* Вказ. праця. — Т. 2. — С. 455.

²⁶ *Антонович В. Б.* Моя сповідь. — С. 51.

²⁷ *Стороженко М.* Вказ. праця. — С. 179.

²⁸ Там само. — С. 179; *Палієнко М.* «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). — К.: Вид-во «Темпора», 2005. — С. 261.

²⁹ *Стороженко М.* Вказ. праця. — С. 181, 182, 183.

³⁰ *Палієнко М.* Вказ. праця. — С. 56.